

zelfs bouwpercelen verkocht omdat de stadsbesturen het lieten afweten. Deze visie contrasteert nogal met mijn hierboven geventileerde mening over de regulerende rol van stadsbesturen.

Toch meen ik vol te moeten houden — op grond van onderzoek in gemeentearchieven — dat ook de lokale elite, die aan het begin van de negentiende eeuw het stadsbestuur in handen had, druk bezig is geweest met de vormgeving en uitbreiding van hun stad. Daar zat een grote dosis eigenbelang achter. Ze werden in het stadscentrum, waar ze meestal nog woonden, geconfronteerd met een expanderend winkelapparaat. Ze wilden vertrekken naar de rand van de stad, naar sjieke singels en villawijken, zonder uitzicht op arbeiderswoningen. Vandaar dat bijvoorbeeld in Groningen Bert Brouwer werd aangezocht voor een uitbreidingsplan dat in hun straatje paste.

Ik denk dat dit verschil in inzicht is toe te schrijven aan het soort archivalia, dat gebruikt is. Van Voorden baseert zich vooral op overheidsarchieven in het ARA, die gevuld zijn met plannen van rijksingenieurs, terwijl de informatie over lokale initiatieven in gemeentearchieven berust. Dit verklaart mijn inziens ook waarom hij de invloed van het gemeentebestuur in Nijmegen zoveel groter acht dan elders. Hier is de situatie gedetailleerder en ook ter plaatse bestudeerd.

Maar dit punt van kritiek raakt de hoofdlijn van het boek niet. Want overeind blijft, dat de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen een uitermate belangrijke schakel in de stedenbouw vormen en met zorg behandeld dienen te worden. Die omzichtigheid is in de twintigste eeuw en ook al daarvoor, ver te zoeken. In een indrukwekkende epiloog wordt aangegeven, dat terwijl stadsgedeelten van 1860 in het kader van monumentenzorg bescherming kregen, daarna gebouwde huizen vooral in snel gegroeide (vesting)steden veelal weer zijn afgebroken. Van Voorden leidt dit af uit vernuftige berekeningen over de huizenvoorraad op grond van de woningtellingen. De schakel tussen de historische bebouwing en de twintigste-eeuwse uitbreiding dreigt zo geheel te verdwijnen. Daarmee loopt de oude historische binnenstad kans 'uit het normale proces van verstedelijking te worden gestoten' en tot een soort reservaat te degraderen. De boodschap aan stadsbesturen en aan monumentenzorg, dat zich nog teveel op het alleroudste richt, is niet mis te verstaan en zodanig wetenschappelijk onderbouwd, dat men wel naar hem zal moeten luisteren. Het lijkt me dat historici moeten pogen zijn betoog door middel van lokale verdiepingen te ondersteunen. Hoe meer hij van ons gelijk krijgt, des te kleiner wordt de kans, dat de feitelijke ontwikkelingen de juistheid van zijn analyse pijnlijk onderstrepen.

P. Kooij

N. Wilterdink, *Vermogensverhoudingen in Nederland. Ontwikkelingen sinds de negentiende eeuw. Synopsis* (Dissertatie Amsterdam 1984; Amsterdam: De Arbeiderspers, 1984, 557 blz., f59,-, ISBN 90 296 5767 2).

Fraai uitgegeven is spoedig na de promotie de handelsuitgave verschenen van het hier te bespreken werk van Wilterdink. Deze auteur, een socioloog, had al sinds 1977 de aandacht op zich gevestigd met enige pittige studies over Nederlandse vermogensverhoudingen. Het is verheugend dat hij al zo kort daarna met de onderhavige synthese is gekomen. Het vormt een fundamentele studie, een standaard-

werk, waar historici, economen en sociologen voortaan naar zullen grijpen, om van daaruit verder te werken, te toetsen en aan te vullen. Het geeft voldoening dat een dergelijk belangrijk boek uit de hoek der sociologen komt, speciaal van deze socioloog, die de kwaliteiten van zijn vakgebied verenigt met kennis van economie en geschiedenis. De literatuurlijst alleen al wekt ontzag wegens de vele vondsten en het kost moeite een lacune te vinden. Uit het tijdschrift *Accountancy* van 1931 ontbreekt bijvoorbeeld het artikel van A. Spanjer over belastingontduiking en rijkdomverdeling, wat geen groot gemis is en slechts te constateren valt omdat Wilterdink blijkbaar volledigheid heeft nagestreefd.

Aan belangstelling voor vermogensverhoudingen heeft het bij de Nederlandse economisch-historici nooit ontbroken, indachtig auteurs als Van Dillen, Van Winter en Slicher van Bath, terwijl ook sociologen van oudsher door het thema gefascineerd waren, met als groot voorbeeld W. A. Bongers. Vanwege de maatschappelijke implicaties én strijdfragen sprak dit wel vanzelf. Sinds W. C. Mees hebben onze economen zich eveneens ernstig met het vermogensvraagstuk beziggehouden, Mees ook in praktische zin. Wij kunnen bij hem waarnemen hoe hij van 1843 tot 1883 zijn vermogen vermeerderde: van ruim 18 duizend tot ruim een miljoen (vgl. H. J. M. van de Laar, *Opperbankier en wetenschapsman. Willem Cornelis Mees 1813-1884*, 198 en 448 vlg.). In verband met vraagstukken van balanswaardering hebben de accountants vanaf 1900 ruime aandacht aan het thema gegeven, bij A. Sternheim tevens in relatie tot nationale aspecten van het vermogensbeheer (vgl. diens *Het kapitaalheer der laatste jaren, in De Kroniek van Dr. A. Sternheim* (1924)). Wat dit aangaat, zou een peiling van de handelingen van de Staten-Generaal vanaf 1890 voor de afbakening van de politieke posities nog veel kunnen opleveren. Wilterdink heeft dit nagelaten. Het gaat hem om de grote lijnen in de ontwikkeling van de Nederlandse vermogensverhoudingen vanaf het einde der vorige eeuw tot het begin van onze jaren zeventig. Daar heeft hij zijn handen al vol aan gehad, ook met betrekking tot details, getuige zijn appendices en zijn internationale vergelijking van vermogensverhoudingen.

Vermogend zijn, rijk zijn, is in ons land in samenhang met zijn christelijk-burgerlijk karakter nooit populair geweest. De staaltjes van geldzucht en de uitwassen ervan in aanmerking genomen kan men dit wel begrijpen. Pas in onze tijd treden zij onverhuld aan de dag; van de tijd ervoor duiken zij meer en meer uit de archieven op, zowel in tijden van op- als van neergaande conjunctuur. Geleidelijk verdwijnt het waas van geheimzinnigheid en toedekking. Inmiddels is de egelachtige houding der vermogenden, kleine en grote, blijven bestaan, te meer daar de samenleving na de tweede wereldoorlog uit wat voor motieven van machts- en rechtvaardigheidsstreven ook instrumenten heeft weten te vinden om de vermogende positie aan te tasten, hetgeen weer tot niet zelden kronkelachtige reacties van de getroffen leidde. Wat zich in totaal heeft afgespeeld, is door Wilterdink boven (statistisch) water gehaald. Het valt te erkennen dat wat wij thans naar analogie van de stille armoede over de stille rijkdom te weten zijn gekomen bepaald opzienbarend is. Sinds de eeuwwisseling is de groei van Nederlands vermogen vergezeld gegaan van een toeneming van persoonlijke vermogens, doch van een nog veel sterkere aanwas van vermogen dat niet aan individuele eigenaren toebehoort, zoals staatsvermogen, vermogen van stichtingen en verenigingen en onpersoonlijk vennootschaps vermogen. Deze vermogenscollectie vering is zover voortgeschreden dat in het begin van de jaren zeventig ten minste 40% van het nationaal vermogen niet

meer aan privé-eigenaren toevalt. Men mag dit niet gelijkstellen aan socialisering, want het grootste deel van dit vermogen is nog steeds 'particulier' bezit. Tegen een dergelijk gegeven als de vermogenscollectivering verbleekt de vraag naar de ongelijkheid der vermogensverdeling. Inmiddels bleef de groei van de grotere privé-vermogens ten achter bij die van de kleinere. Dat de vermogensaccumulatie van de rijkste 3% der bevolking geringer was dan de groei van het algemeen produktie-niveau behoeft nu niet meer te verbazen, maar het blijft een vondst. Wilterdink toont aan dat een en ander ook voor andere Westerse samenlevingen geldt. De nivellerings-trend nam omstreeks 1914 hier en elders een aanvang en kende dezelfde periodes van versnelling, met name in de eerste wereldoorlog, de depressiejaren dertig en de tweede wereldoorlog.

Natuurlijk gaat de schrijver uitvoerig in op de verklaringsgronden van zijn opmerkelijke onderzoeksresultaten. Ik kan hem niet geheel volgen wanneer hij in zijn slotbeschouwing (377) de discrepantie signaleert tussen de publiekelijk beleden opvattingen van gelijkheid en rechtvaardigheid en de feitelijke ongelijkheid in de verdeling van bezit, omdat deze studie nu juist aangeeft hoeveel vooruitgang in rechtvaardigheid op dit terrein is geboekt. Maar auteur en criticus beiden zijn hier dan ook niet meer wetenschappelijk bezig. Om dit tot slot weer te zijn wijs ik met waardering op de verhandeling over industrialisatie en vermogensverhoudingen sinds 1890(81 vlg.).

Joh. de Vries

E. J. Fischer, *Fabriqueurs en fabrikanten. De Twentse katoennijverheid en de onderneming S. J. Spanjaard te Borne tussen circa 1800 en 1930* (Dissertatie Amsterdam 1983; Utrecht: Matrijs, 1983, ix + 325 blz., f49,25, ISBN 90 70482 05 3).

Alweer een studie gewijd aan de Twentse katoennijverheid! Dit is geen verzuchting maar een uiting van waardering omdat Fischers boek met ere kan plaats nemen naast de geschriften van Blonk, Boot, Burgers, Kroese, Van Schelven en Vleesenbeek. De beschikbaarheid van het bedrijfsarchief van Spanjaard te Borne en andere aanpalende archieven maakte een onderzoek naar de ontwikkeling van deze onderneming tot een gewenste en gezien het resultaat ook tot een goede zaak. Daar heeft de fraaie uiterlijke verzorging van dit boek, inclusief de trefzekere stijl, mede toe bijgedragen. De illustraties zijn zeer functioneel. Het enige wat we moeten missen, is een register van namen en zaken.

Het oorspronkelijk als proefschrift verschenen werk vormt een bedrijfshistorische studie van moderne snit. Het plaatst de ontwikkeling van de katoenonderneming van Spanjaard tussen 1800 en 1930 — van huisindustriële bedrijf naar fabriek — tegen de achtergrond van de door economisch-historici gevoerde discussie over de Nederlandse industriële groei, tegen de achtergrond ook van de evolutie van Twente en Borne in het algemeen, alsmede van de Twentse katoennijverheid in het bijzonder. Zo is een duidelijk gelede en zinvol verdiepte studie ontstaan, model in feite van wat een historische verhandeling van een bedrijf behoort te zijn. Het kader waarin de analyse wordt geplaatst, vindt tenslotte een evenwichtige afronding in een beantwoording van de in het begin gestelde vragen omtrent de bekende verhouding